

'Iek wiel naar Kot'

Casus interculturele geestelijke verzorging bij justitie

Het Case Studies Project heeft al veel interessante inzichten gegeven in het werk van de geestelijk verzorger in de verschillende sectoren. In deze casus beschrijven de auteurs hoe belangrijk de hermeneutische vaardigheid is, zeker in de complexe situatie van gedetineerden. Hoe begeleid je iemand uit een andere cultuur in deze beperkende situatie? En welke rol speelt het spel 'zeeslag' hierin?

Geerhard Kloppenburg, Sjaak Körver, Martin Walton en Reijer de Vries

Geestelijke verzorging bij justitie heeft een eigen karakter. Dat wordt onder andere bepaald door de context, namelijk het voor kortere of langere tijd gedwongen verblijf van justitiabelen in een justitiële inrichting waarin hen hun vrijheid is ontnomen. Het eigene blijkt ook uit het streven om zoveel mogelijk denominatief te werken met gedetineerden van de eigen levensbeschouwelijke achtergrond van de geestelijk verzorger. Verder speelt in deze context de aan het ambtsgeheim verbonden functie van vrijplaats een grote rol.¹

Deze elementen komen naar voren in de hier beschreven casus over Daniël die plotseling in detentie belandt.² In een voor hem nieuwe situatie en onbekende wereld, waar Daniël gezien zijn achtergrond nauwelijks in taal kan communiceren, gaat de geestelijk verzorger functioneren als begeleider en vertrouwenspersoon. De geestelijk verzorger houdt zo goed en zo kwaad als het kan contact en probeert praktische ondersteuning te bieden, evenals ondersteuning vanuit de bronnen van hun gedeelde levensbeschouwing. De casus biedt geen afgerond verhaal; zoals vaker bij geestelijke verzorging bij justitie, wordt het contact abrupt afgebroken door een overplaatsing.

In deze bijdrage wordt eerst de casus beschreven; vervolgens komen enkele reflecties van de geestelijk verzorger en van de onderzoeksgemeenschap Justitie binnen het Case Studies Project (CSP; De Vries e.a., 2020; De Vries e.a., 2022) aan bod. De casestudy werd besproken en geanalyseerd volgens het format van het CSP.

Betrokkenen

Daniël is een man van eind vijftig. Hij heeft als vluchteling uit een niet-westers land ongeveer zes jaar geleden in Nederland een status gekregen. Zijn beduidend jongere vrouw en zijn kinderen volgen hem enkele jaren later in het kader van gezinshereniging. Daniël heeft een

baan; laaggeschoold werk. Het gezin leeft tamelijk geïsoleerd in een middelgrote stad. Er is wel wat contact met mensen die uit hetzelfde land afkomstig zijn. Daniël spreekt naast zijn moedertaal zeer gebrekkig Engels en Nederlands. De verhouding tussen de echtgenoten is slecht. Daniël vraagt zich af of hij wel de biologische vader van de kinderen is. Hij heeft al eens per post een DNA-test laten doen, maar er uiteindelijk vanaf gezien de uitslag te bekij-

ken, vanwege de kinderen aan wie hij zeer gehecht is. Tijdens een zoveelste ruzie lopen de emoties bij hem zo hoog op dat hij zijn vrouw om het leven brengt. Zo komt hij terecht in een huis van bewaring (HvB).

De geestelijk verzorger is een man van ongeveer zestig jaar. Hij studeerde theologie en taalwetenschappen en hij woonde en werkte in verschillende werelddelen en intercultu-

rele settingen. Hij deed ervaring op als pastoraal oudste/ouderling in en buiten Nederland. Hij werkt sinds tien jaar als predikant voor het protestants justitiepastoraat. Hij wordt in de justitiële setting meestal aangeduid als dominee.³ Dat sluit aan bij het gegeven dat hij zijn werk bij justitie doet met een zending vanuit zijn kerk.

Detentieproces

Bij binnenkomst in het HvB geeft Daniël aan dat hij alles verloren heeft en dood wil. De psycholoog die hem spreekt, constateert dat hij niet suïcidaal is. Omdat Daniël de psycholoog duidelijk maakt graag af en toe te willen praten, maar bang is om dat met personeel in uniform te doen, informeert de psycholoog meteen de geestelijke verzorging (GV). Ook de leefafdeling waar Daniël is geplaatst, vraagt om aandacht voor Daniël en meldt bovendien dat hij christen is.⁴

Gesprek en ritueel boden mogelijke ingangen naar een zingevend perspectief en naar hoop

Bij het eerste contact blijkt dat de dominee welkom is, maar Daniël is toch op zijn hoede. Hij weet niet wie hij kan vertrouwen in de justitiële context. Het gesprek wordt beperkt door de zeer geringe taalvaardigheid van Daniël. Wanneer de dominee aanbiedt om te zoeken naar een Bijbel in Daniël's moedertaal, is het ijs gebroken. Gaandeweg leert Daniël het leven in detentie en de verschillende rollen van het personeel kennen. De dominee gaat steeds meer als vertrouwenspersoon voor hem functioneren. Bij alle wisselingen van leefafdeling binnen de instelling (inclusief die van de begeleiders) blijft het contact met de dominee de enige constante. Ze hebben ruim een jaar contact. In die periode gaat Daniël van het HvB naar het Penitentiair Psychiatrisch Centrum (PPC; in hetzelfde justitiële centrum),

terug naar het HvB en weer naar het PPC. In het HvB verblijft hij op extra-zorgvoorzieningen, met eenpersoonscellen (EZV). Een enkele keer krijgt hij bezoek van een man die afkomstig is uit hetzelfde land en al jaren in Nederland woont.

Daniël heeft, zoals gezegd, zijn echtgenote om het leven gebracht tijdens een zich herhalende ruzie over de vraag of hij wel de vader is van de (beide) kinderen. Hij erkent dat hij schuldig is, maar verwacht dat hij een minder zware straf krijgt als via een DNA-test vastgesteld wordt dat hij niet de biologische vader is. Dat zou volgens hem overeenkomen met de juridische praktijk in zijn land van oorsprong. Zijn advocaat acht het afnemen van een test niet nodig en ook jeugdzorg wil niet meewerken. De kinderen waren niet thuis op het moment dat het delict plaatsvond en zijn inmiddels ondergebracht bij een opvanggezin. Daniël wil afstand doen van de kinderen, als blijkt dat hij niet de biologische vader is. Tijdens de detentie staat jeugdzorg in het belang van de kinderen geen contact toe.

Na een half jaar wordt zijn zaak inhoudelijk behandeld. De strafeis is fors: meer dan tien jaar detentie. Daniël is daardoor aangeslagen, maar lijkt af te willen wachten. Twee dagen voor de uitspraak doet hij 's nachts een poging tot suïcide. Hij wordt de ochtend erna bewusteloos – vanwege bloedverlies – aangetroffen. Na behandeling in het ziekenhuis wordt hij overgeplaatst naar het PPC. De rechter beslist in het vonnis conform de eis. Als de dominee Daniël in het PPC opzoekt, blijkt Daniël teleurgesteld dat zijn poging niet gelukt is, maar accepteert dit.

Na een paar maanden kan hij terugkeren naar het HvB. Daar wacht hij het door zijn nieuwe advocaat ingestelde hoger beroep af. Over zijn advocaat tijdens het proces in eerste aanleg – de eerste behandeling van het proces in de rechtbank – is hij heel ontevreden. In het HvB gaat het minder goed met hem. Door de suïcidopoging zijn er pezen en zenuwen in een van zijn handen beschadigd; het herstel verloopt zeer langzaam. Dat brengt met zich mee dat

hij arbeidsongeschikt wordt verklaard. Daardoor verblijft hij hele dagen op de leefafdeling, waar weinig afleiding is. Op deze afdeling verblijft een tijdlang iemand die afkomstig is uit dezelfde regio als Daniël en zijn taal spreekt. Dat biedt wat afleiding en contact. Daarnaast is de dominee de enige die hij spreekt.

De dominee gaat op zoek naar een bezoeker-vrijwilliger voor Daniël, en heeft contact met de afdeling onderwijs met het oog op het beter leren beheersen van het Nederlands. Die pogingen worden stilgezet wanneer het na een paar maanden fout gaat op de leefafdeling. Daniël besmeurt en 'verbouwt' zijn cel en wordt opnieuw overgebracht naar het PPC. Daar treft de dominee hem terneergeslagen aan. Hij blijft Daniël bijna wekelijks bezoeken.

Wanneer er in de inrichting na het begin van de corona-uitbraak beperkende maatregelen worden ingevoerd – de geestelijk verzorgers hebben nog maar toegang tot een beperkt deel van de inrichting – eindigt het contact. Het hoger beroep wordt ook een aantal maanden uitgesteld. Als de coronamaatregelen iets versoepeld worden, kan het contact worden hernomen, maar vrijwel meteen wordt Daniël overgeplaatst naar een inrichting aan de andere kant van het land. De dominee neemt contact op met een collega-dominee in de betreffende inrichting en draagt de zorg voor Daniël aan hem over. Hij kiest er daarbij voor om de collega te informeren over de suïcidepoging van Daniël rond de uitspraak in eerste aanleg, omdat het hoger beroep binnenkort zal dienen. Ook met betrekking tot de kinderen – Daniël wordt mogelijk uit de ouderlijke macht gezet – is er nog geen definitieve beslissing.

De collega stelt voor om met Daniël af te spreken in zijn spreekkamer. Dat biedt de mogelijkheid om daarvandaan telefonisch een gesprek met de dominee in de eerste inrichting te voeren. Die laatste maakt daar graag gebruik van en kan in dit gesprek het contact met Daniël, die blij verrast is de dominee nog een keer te kunnen spreken, afsluiten en afscheid van hem nemen.

Begeleidingsproces

In de periode van begeleiding bezoekt de dominee Daniël regelmatig op de leefafdeling. Hij treft Daniël nooit in gesprek met anderen aan, iets wat het personeel van de afdeling bevestigt. Daniël zit op cel of in een hoekje op de afdeling en vermijdt elk (oog)contact. Hij kookt zelf niet en heeft daarvoor ook niet de middelen. Hij oogt traag en inactief. Wanneer hij de dominee ziet, lichten zijn ogen op; er verschijnt een glimlach en hij komt in beweging. Hij biedt dan regelmatig koffie of thee aan.

In de loop van de tijd begint zich een gezamenlijk vocabulaire te ontwikkelen

In het contact met de dominee is Daniël zeer huiverig voor de tolkentelefoon. Hij wil niet dat zijn (gemakkelijk traceerbare) verhaal via de tolken – sprekers van zijn eigen taal – elders terechtkomt. Hij vertrouwt de telefoons op de spreekkamers van de leefafdeling niet. Hij gaat ervan uit dat deze gesprekken opgenomen en afgeluisterd worden; dat zou zijn zaak kunnen schaden. De dominee heeft geen eigen gesprekskamer. Incidenteel kan hij gebruikmaken van een kamer in het activiteitencentrum, van waaruit ook gebeld kan worden. Daar spreken zij wel een paar keer via de tolkentelefoon en, wanneer het iets persoonlijker wordt, via Daniëls landgenoot buiten. Dit laatste gebeurt om de feitelijke situatie te kunnen verhelderen.

Voor pastorale gesprekken is het gebruik van de tolkentelefoon niet geschikt. Het blijft af-tasten. De groei in communicatie lijkt op het spelen van een spelletje 'zeeslag': twee spelers die elkaars speelveld niet kennen en, door eerst lukraak en vervolgens gerichter een gissing te doen, uit de reacties langzamerhand de plattegrond van de ander enigszins kunnen invullen. In de loop van de tijd begint zich een gezamenlijk vocabulaire te ontwikkelen. De non-verbale kant van de communicatie en de

culturele aspecten daarvan spelen ook mee: tijd nemen voor de begroeting, elkaar af en toe even aanraken om iets wat gezegd wordt te benadrukken, tijd geven voor het klaarmaken van een kopje koffie, samen lachen, kunnen zwijgen, het proberen af te lezen van elkaars lichaamstaal.

De gesprekken krijgen in de loop der tijd vaste onderdelen. Daniël overziet de Nederlandse situatie en wetgeving niet. Hij legt de dominee regelmatig ontvangen ambtelijke post voor en situaties die hij niet begrijpt. Door zijn ervaring in het buitenland in interculturele contexten kan de dominee Daniël helpen meer grip te krijgen op zijn situatie. De dominee functioneert als vraagbaak bij allerlei kwesties en soms ook als bemiddelaar naar bijvoorbeeld de casemanagers in het justitiële systeem.

Daniël koestert de Bijbel in zijn eigen taal die hij van de dominee kreeg. Hij praat regelmatig met de dominee over dingen die hij gelezen heeft. De dominee helpt hem om de zondagse lezingen in de kerkdiensten te volgen, door hem tijdens gesprekken doordeweeks de

tekst daarvan in zijn eigen taal te geven. Daniël komt vanaf het begin naar de wekelijkse kerkdiensten en laat zijn waardering daarvoor blijken; hoewel hij de taal nauwelijks spreekt, geven de rituelen herkenning. Soms is er na afloop gelegenheid om een paar woorden te wisselen.

Daniël geeft af en toe aan dat hij zijn situatie hopeloos vindt, maar het gesprek daarover blijft vaak beperkt tot losse aanduidingen en richtingen. Hij stelt wel af en toe vragen over de Bijbel in verband met zijn situatie. Zo proberen ze op Daniël's initiatief een aantal keren over de persoon van Abraham te spreken, door samen een aantal teksten over Abraham op te zoeken en te lezen. Hoewel Daniël weinig kwijt wil over zijn leven voordat hij in Nederland kwam, laat hij merken dat de persoon van Abraham hem intrigeert: net als hij vertrokken uit zijn vaderland, levend in een vreemd land (met mogelijk een leven dat lijkt op dat van Daniël in zijn vaderland) en met als enige houvast een vertrouwen op God. Als de dominee hem een gedeelte over Abraham uit het Nieuwe Testament laat lezen, laat hij merken

dat dit hem aanspreekt: 'Mooi!' Daniël herkent zich in Abraham die leefde vanuit hoop en vertrouwen op God, zonder tijdens zijn leven die hoop gerealiseerd te zien.⁵

Na de suïcidepoging spreekt Daniël zich uit over de hopeloosheid van zijn situatie en over zijn teleurstelling over het mislukken van de poging: 'Iek wiel naar Kot!' Ook wil hij met de dominee bespreken hoe God over suïcide denkt. Met verwijzing naar een verhaal uit de Bijbel legt de dominee Daniël de mogelijkheid voor van een situatie waarin een mens kan denken dat er geen uitzicht meer is, maar er toch een opening naar de toekomst blijkt te zijn.⁶ De afronding van de gesprekken krijgt in de loop van de tijd de vorm van een ritueel. Als een gesprek de afronding nadert, zegt Daniël vrijwel altijd: 'Noe bieden!' De dominee vraagt hem dan wat de punten zijn waarvoor hij wil bidden en sluit het bezoek vervolgens af met een gebed.

Reflecties en verheldering

Zoals gebruikelijk voor een geestelijk verzorger in het HvB was de dominee eerst en voor-

al beschikbaar, en ondersteunde hij bij de oriëntatie op de nieuwe situatie. Deze rol nam de geestelijk verzorger ook nu uitdrukkelijk in. Daniël had behoefte aan een vertrouwenspersoon die in staat was hem antwoord te geven op zijn vragen over zijn situatie en zaak. Daarnaast had hij behoefte aan iemand die hem zou kunnen begeleiden vanuit zijn eigen christelijke achtergrond – een achtergrond die een band bleek te scheppen over de cultuur- en taalgrenzen heen. Beide rollen of hoedanigheden vielen samen in de persoon van de dominee. De dominee nam deze positie bewust in, omdat de communicatie met Daniël veel verschillende vaardigheden vroeg en nogal wat tijd nam. Het personeel dat Daniël begeleidde, had niet altijd beide beschikbaar, terwijl de dominee meer vaardigheden had om te communiceren in situaties met een taalbarrière en culturele verschillen (Hofstede & Hofstede, 2005). Zo kon hij Daniël helpen inzicht te krijgen in zijn situatie. Bijvoorbeeld door hem duidelijk te maken hoe in de Nederlandse context en het Nederlandse recht gekeken wordt naar de man-vrouwverhouding en wat de rol en bevoegdheid is van jeugdzorg.

De dominee had bovendien de mogelijkheid om desgewenst meer tijd te nemen. Hij bezocht Daniël wekelijks of om de week. Hij legde af en toe in het Nederlands gestelde brieven uit, en nam soms contact op met de casemanagers. Het contact met de begeleiders en zorgverleners vond soms plaats op verzoek van Daniël, soms op voorstel van de dominee, maar altijd met instemming van Daniël. Zo bleef de vrijplaatsfunctie van de geestelijke verzorging in gesloten kaders – medebepaald door het ambtsgeheim – gewaarborgd. Het feit dat de dominee niet rapporteert, was voor Daniël belangrijk. Het gaf hem ruimte om zijn vragen en twijfels te uiten. Bovendien was de dominee voor Daniël in alle wisselingen van detentiesituatie en personeel een constante, door trouw te zijn in het contact.

Bij het omgaan met de talige en culturele barrières in de communicatie boden de training van de dominee als theoloog (met name in

hermeneutische bekwaamheid) en zijn ervaring als (ver)taalkundige in interculturele context hem hulp. De onderzoeksgemeenschap waar deze casus besproken werd, merkte op dat in deze casus geïllustreerd wordt dat in justitiële kaders vaak een beroep gedaan wordt op de hermeneutische vaardigheid van de geestelijk verzorger. Dit is van belang voor een beter begrip tussen mensen van verschillende culturen, levensbeschouwelijke achtergronden en talen. Dit speelt des te meer daar waar de communicatie door beperkingen in de taal geduldig en met tactiek als een spelletje 'zeeslag' gevoerd moet worden. Die diversiteit is in justitiële inrichtingen sterk aanwezig. De casestudy maakt duidelijk hoe de narratieve en hermeneutische vaardigheden die de dominee behalve in zijn biografie ook in opleiding en werkervaring (op het gebied van vertalen in een interculturele setting, en bij justitie) ontwikkelde een essentiële rol kunnen spelen. De onderzoeksgemeenschap merkte ook op dat de dominee mogelijk extra mogelijkheden van communicatie had kunnen vinden in het gebruik van (christelijke) muziek en kunst uit het geboorteland van Daniël.

De gedeelde christelijke achtergrond vormde een brug over de culturele verschillen en over de talige moeilijkheden heen

De dominee en Daniël ervoeren beiden de gebrekkige talige communicatie als een hinderenis om inhoudelijk goed door te kunnen spreken. Daar kwam bij dat er de hele periode van contact een hoge mate van voorlopigheid en onzekerheid was in Daniël's situatie. De ontwikkelingen in Daniël's situatie – zoals wissering van advocaat, brieven van de rechtbank, contacten met jeugdzorg of de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) – waren daarom regelmatig onderwerp van gesprek. Het gevolg was dat er bij Daniël minder ruimte aanwezig

was om toe te komen aan acceptatie en verwerking van zijn situatie; een situatie die hij bovendien als tijdelijk zag. Het helpen en begeleiden bij het zoeken naar zin en perspectief of hoop bleven daardoor bij een aanzet.

De situatie van Daniël was in zijn eigen ogen uitzichtloos: huwelijk voorbij, kinderen waarschijnlijk kwijt, jarenlang in detentie, nauwelijks contacten, na de detentie mogelijk uitzetting uit Nederland. De enige hoop die hij koesterde, was dat in hoger beroep de verzachtende omstandigheden – naar analogie van het recht in zijn land van herkomst – tot een veel kortere straf zouden leiden. Ook in de ogen van de dominee was de situatie van Daniël tamelijk uitzichtloos. Waar was hoop voor Daniël te vinden? Hoop in de betekenis van motivatie en inspiratie om het leven te blijven leven, met nieuwe perspectieven voor het opbouwen van een nieuw bestaan? Dat maakte Daniël's uitspraak 'Iek wiel naar Kot!' begrijpelijk. Tegelijk lag daar wellicht ook een weg naar hoop, namelijk bij 'Kot' (God), in de bronnen van zijn christelijke traditie. De dominee was zich ervan bewust dat het enige dat hij kon doen was beschikbaar te zijn voor Daniël en waar mogelijk behulpzaam te zijn in het zoeken van hoop. Dit gezamenlijk zoeken bood wellicht de basis dat Daniël zelf die hoop zou vinden. Contact dat de eenzaamheid van Daniël enigszins doorbrak, kon hooguit helpen om de uitzichtloosheid wat leefbaarder te maken.

Omdat de dominee de enige was die de hele periode in de instelling contact met Daniël had, was zijn positie kwetsbaar. Toen hij na terugkeer van een paar weken verlof zag hoe verheugd Daniël was om hem te zien, realiseerde hij zich hoe belangrijk hij blijkbaar voor hem was geworden. Dat was vervolgens een reden om naar een christelijke bezoekerwvrijwilliger te gaan zoeken, zodat Daniël ook met een ander een relatief constant contact zou kunnen onderhouden, mede gedragen door een gezamenlijke christelijke achtergrond. De dominee koos ervoor om een regelmatig en blijvend contact aan te bieden, waarin er tijd was voor vragen en gesprek, en gelegenheid voor

de rituelen – lezing van teksten en gebed – die Daniël steun gaven. Gesprek en ritueel boden daarbij mogelijke ingangen naar een zingevend perspectief en naar hoop.

Doelen en uitkomsten

Het doel van de dominee was, zoals gebruikelijk in de justitiële context van een HvB, eerst en vooral om beschikbaar te zijn en nauwkeurig in kaart te brengen wat er aan de hand was. De dominee functioneerde vervolgens regelmatig als intermediair en gids in de onbekende wereld van detentie. Zijn inspanningen om communicatie tot stand te brengen, slaagden erin om de isolatie en onbegrip van de zorgvrager gedeeltelijk te verzachten. Doel was verder in alle wisselingen een constante zijn, door trouw in het contact. En vervolgens helpen en begeleiden bij het zoeken naar zin en perspectief of hoop.

Voor de zorgvrager was zijn christelijke achtergrond erg belangrijk; de dominee, die die achtergrond deelde, heeft de beleving daarvan gefaciliteerd, geactiveerd en gerevitaliseerd. De gedeelde christelijke achtergrond vormde een brug over de culturele verschillen en over de talige moeilijkheden heen. Het contact met de dominee en de trouw en continuïteit daarin waren van belang voor de zorgvrager; ze boden hem steun. Het ambtsgeheim van de dominee gaf hem ruimte in een onveilige omgeving.

Het contact werd door een onverwachte overplaatsing abrupt afgebroken, wat in een detentiecontext vaak gebeurt. De geestelijke verzorger koos daarom voor overdracht aan een collega en maakte gebruik van de mogelijkheid om het contact met de zorgvrager telefonisch af te sluiten.

G. Kloppenburg is justitiepredikant voor het protestants-christelijk justitiepastoraat bij de Dienst Justitiële Inrichtingen van het Ministerie van Veiligheid en Justitie in JC Zaanstad en Pl Lelystad. E-mail: ge.kloppenb@dji.minjus.nl.
Dr. J.W.G. Körver was universitair hoofddocent geestelijke verzorging aan Tilburg University en directeur van het Universitair Centrum voor Geestelijke Verzorging.

Prof. dr. M.N. Walton is emeritus hoogleraar geestelijke verzorging aan de Protestantse Theologische Universiteit Amsterdam en Groningen. Dr. R.J. de Vries was universitair docent praktische theologie/pastoraat bij de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam en staf-lid van het justitiepastoraat bij het Universitair Centrum Geestelijke Verzorging te Utrecht.

Noten

1. Het feit dat de geestelijk verzorgers niet in dienst zijn van de lokale inrichtingen maar van een landelijke dienst geestelijke verzorging (DGV), benadrukt hun onafhankelijkheid.
2. Naam gefingeerd omwille van de privacy. Zowel de justitiabele als de Dienst Geestelijke Verzorging van de DJI gaven toestemming voor publicatie.
3. In het vervolg zal als aanduiding van de geestelijk verzorger dan ook vooral dominee worden gebruikt.
4. Rechtstreekse aanmelding bij de GV door personeelsleden gebeurt wanneer die de behoefte daaraan constateren. In andere gevallen melden justitiabelen zich via een standaardverzoekbriefje of bij de intake door een van de geestelijk verzorgers die meestal binnen één tot twee weken plaatsvindt. Een justitiabele kan zich slechts bij een van de acht denominaties voor contact aanmelden.
5. Zie in de Bijbel o.a. Genesis 12:25 en Hebrëeën 11:8vv.
6. Handelingen 16:23-34.

Literatuur

- Hofstede, G. & Hofstede, G.J. (2005). *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*. Contact.
- Vries, R.J. de, Jaggan, S., Kloppenburg, G., Körver, J. & Walton, M. (2022). Niet zonder ons. De balans van deelname aan het Case Studies Project voor GV bij justitie. In R. van Eijk, B. Lalbahadoersing & M. Rietveld (Eds.), *Geestelijke verzorging en nieuwe perspectieven voor herstel* (pp. 157-182). Parthenon.
- Vries, R.J. de, Went, M., Hemert, M. van, Jaggan, S. & Kloppenburg, G. (2020). With an open mind for the unexpected. Prison chaplaincy: a case study. In R. Kruizinga, J. Körver, N. den Toom, M. Walton & M. Stoutjesdijk (Eds.), *Learning from Case Studies in Chaplaincy. Towards practice based evidence* (pp. 137-146). Eburon.